

JOANNA DUDEK-KLIMIUK*

OGRÓD BOTANICZNY UNIWERSYTETU WARSZAWSKIEGO – OGRÓD PAMIĘCI I WYOBRAŹNI

WARSAW UNIVERSITY BOTANIC GARDEN – THE GARDEN OF REMEMBRANCE AND IMAGINATION

Streszczenie

Mówiąc o „ogrodzie pamięci” w kontekście ogrodu botanicznego, możemy rozpatrywać go nie tylko zgodnie z przyjętymi definicjami pojęcia „pamięć”, ale również jako miejsce upamiętnienia ważnych osób i zdarzeń oraz jako o instytucji, dla której wyjątkowo ważnym zadaniem jest zachowanie bogactwa genetycznego – bioróżnorodności. Ogrody botaniczne zawsze były miejscami szczególnymi, w których badano świat roślin, poznawano ich właściwości, bogactwo form i struktur. Jako ogrody o charakterze kolekcjonerskim stawały się często odwzorowaniem natury odległych krain (nierzadko niedostępnych, znajdujących się poza zasięgiem większości społeczeństwa). Wystarczyło przekroczyć ich bramę, by dzięki wyobraźni przenieść się w odległe miejsca. Trwałość kompozycji niektórych fragmentów (działów) ogrodów dodatkowo przywołuje tradycję uprawy roślin. Utrzymane w konwencji ogrodu kwaterywnego nawiązują do okresu, gdy ogrody botaniczne (czasem nawet jeszcze tak nienazywane) były przede wszystkim miejscem badania właściwości leczniczych roślin (*herbularius*, *giardino dei semplici*, *orto botanico*). Uniwersytecki Ogród Botaniczny w Warszawie jest przykładem ogrodu o ciekawej historii związanej z dziejami królewskich Łazienek i Polski. Fragmenty ledwie rozpoczętej i nigdy nieukończonych budowy Świątyni Opatrzności Bożej nie tylko przypominają o okolicznościach, w których zapadła decyzja o jej fundacji, ale może nawet silnie o okolicznościach, jakie zaważyły o zaprzestaniu jej realizacji. Obecnie zmieniają się zadania ogrodów botanicznych. Są to już nie tylko miejsca prowadzenia badań i przekazywania wiedzy o roślinach leczniczych, rozpowszechniania egzotycznych gatunków roślin (zwłaszcza o znaczeniu gospodarczym), ale stanowią miejsce rekreacji oraz przede wszystkim są instytucją dbającą o ochronę zagrożonych gatunków roślin – zachowanie bioróżnorodności.

Słowa kluczowe: ogród botaniczny, pamięć, Uniwersytet Warszawski

Abstract

In the context of botanic garden, the garden of remembrance does not have to be considered in accordance with accepted definitions of the notion referred to as "memory" which describes place's predispositions to remind people of their impressions and experience. It can be treated as a place commemorating important persons and historical events as well as an institution whose particularly important purpose is to preserve genetic diversity – biodiversity. Botanic gardens have always been special places where one could study the world of flora, learn about its characteristics and variety of forms and structures. As collectors' gardens they frequently reproduced nature of distant lands (often inaccessible, situated beyond the reach of society). Crossing the gate was enough to be moved to faraway places. Moreover, permanence of arrangement regarding certain fragments (sections) of the gardens evokes the old tradition of plants cultivation. Italian-style gardens allude to the period when botanic gardens (sometimes not even called this way) were most of all places of studying curative properties of plants (*herbularius*, *giardino dei semplici*, *orto botanico*). Warsaw University Botanic Garden is an example of a garden with interesting past connected with the history of Łazienki Królewskie (Royal Baths) and Poland. Fragments of only started but never finished Temple of Divine Providence (Świątynia Opatrzności Bożej) not only remind of the circumstances accompanying the decision to found it but, even stronger, of the events which influenced its ceasing. In present times the tasks of botanic gardens have been changing. Not only are they areas of carrying out research and transmitting knowledge about medicinal plants and popularizing exotic plant species (especially economically important ones). They are places of recreation but first and foremost they care about protection of endangered plant species – preserving biodiversity.

Keywords: botanical garden, memory, Warsaw University

* Dr inż. Joanna Dudek-Klimiuk, Katedra Architektury Krajobrazu, Wydział Ogrodnictwa i Architektury Krajobrazu, SGGW.

1. OGRÓD I PAMIĘĆ

Sformułowanie „ogród pamięci” to zestawienie dwóch różnych, bardzo szerokich pojęć. Ogród zawsze był miejscem szczególnym, przywołującym wiele skojarzeń i odczuć. Często postrzegany jest jako miejsce tajemnicze, magiczne, niezwykle. Podobnie pamięć niesie z sobą wiele treści o zabarwieniu emocjonalnym, bowiem definiowana jest jako zdolność przechowywania i odtwarzania doświadczeń, sytuacji, zdarzeń, w tym również ich fizycznej oprawy. Wyjątkową formą pamięci jest cześć rozumiana jako szacunek, poszanowanie, kult, dobre imię. Ogrody powstałe ku czci mogą z daną osobą być związane w sposób bezpośredni – miejsce jego spoczynku (cmentarze) lub pośrednio poprzez uszanowanie miejsca np. urodzenia lub śmierci wybitnej osoby czy wydarzenia o znaczeniu historycznym. Bardzo często sam akt nadania imienia staje się wyrazem okazania pamięci i czci (dotyczy to przede wszystkim przestrzeni i działań publicznych, budynków, instytucji, przestrzeni urbanistycznej czy szczególnych uroczystości, tj. konkursów, festiwali itp.).

Ogrody pamięci mogą być rozumiane dwojako – jako szczególne miejsca poświęcone czyjeś czci (dla uczczenia wybitnej osoby, jej pamięci), jako ogrody czci, lub w szerszym znaczeniu – jako ogrody odwołujące się do pamięci, odtwarzające lub przywołujące czasy przeszłe.

Pamięć ma charakter odtwórczy, a pojęciem z nim związanym, lecz o odmiennym, kreatywnym charakterze jest wyobraźnia i wyobrażenie – zdolność przedstawiania, zgodnie z własną wolą sytuacji, osób, przedmiotów, zjawisk niewidzianych dotąd. To wyobraźnia staje się impulsem do działań twórczych, kreujących przestrzeń, w tym przestrzeń ogrodową, często z wykorzystaniem elementów zapamiętanych, poznanych przez własne doświadczenie projektanta.

„Ogrody pamięci” powstają zatem dzięki wyobraźni i pamięci ich twórców, których zamierzeniem często jest przenoszenie obserwatora w czasie i przestrzeni w inne, odległe światy. Będą nie tylko miejscami skłaniającymi do refleksji, upamiętniającymi cześć danej osoby, ale będą również zachwycać swym indywidualizmem, nastrojem, kompozycją przestrzenną i bogactwem form roślinnych.

Doskonałym przykładem takiego obiektu jest Ogród Botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego. Miejsce, gdzie nakładają się wszystkie aspekty pamięci i pamiętania, na terenie, którego znajdują się obiekty powstałe „ku czci” ojców polskiej botaniki, czytelne są ruiny ważnej dla historii narodu polskiego Świątyni Opatrzności Bożej oraz historyczne (w kompozycji i elementach) świadectwa sztuki ogrodowej – ogród wyobraźni.

2. ISTOTA OGRODÓW BOTANICZNYCH

Każdy powstający ogród botaniczny jest specyficznym miejscem, gdzie równolegle wypełniane są podstawowe zadania tej instytucji. Dzięki wysokim walorom estetycznym, wielkiemu bogactwu form i gatunków roślin jest to jednocześnie teren, na którym prowadzone są badania naukowe, jak też stanowi atrakcyjny teren rekreacji. Ogród botaniczny, zgodnie z Ustawą z dnia 16 kwietnia 2004 r. o ochronie przyrody, to: „urządzony i zagospodarowany teren wraz z infrastrukturą techniczną i budynkami funkcjonalnie z nim związanymi, będący miejscem ochrony *ex situ*, uprawy roślin różnych stref klimatycznych i siedlisk, uprawy roślin określonego gatunku oraz prowadzenia badań naukowych i edukacji”. Jest to instytucja, która w zakresie swoich obowiązków ma wpisaną zarówno działalność naukową, dydaktyczną, jak i ochronę zagrożonych wyginieciem gatunków, dbałość o zachowanie bioróżnorodności.

W działaniach podejmowanych przez współczesne ogrody botaniczne dostrzegamy troskę, byśmy nie tylko pamiętali (gromadzenie i dokumentowanie zasobów), ale i mogli nadal podziwiać oraz poznawać powierzone nam dziedzictwo przyrodnicze. Są to działania mające na celu ochronę bogactwa gatunkowego i siedliskowego przed wyginięciem (np. restytucja gatunków w ich naturalnych siedliskach, ochrona roślin w obliczu postępujących zmian klimatycznych).

3. HISTORIA OGRODÓW BOTANICZNYCH, OD OGRODÓW LEKARSKICH PRZEZ OGRODY KOLEKCJONERSKIE I AKLIMATYCZNE DO OGRODÓW BIORÓŻNORODNOŚCI

Ogród botaniczny wywodzi się bezpośrednio z ogrodów kolekcjonerskich oraz ogrodów medycznych, powstających od początków rozwoju cywilizacji. Gromadzenie i uprawa różnorodnych roślin była podyktowana przede wszystkim potrzebą zaspakajania podstawowych potrzeb bytowych. Uprawiano więc w pierwszej kolejności rośliny o znaczeniu gospodarczym (w tym leczniczym), później również rośliny ozdobne. Sztuka ogrodowa w wielu przypadkach opierała się na naturalnej skłonności do zbierania (kolekcjonowania) i eksponowania niezwykłych roślin pozyskiwanych w odległych miejscach.

Właściwe ogrody botaniczne w dzisiejszym rozumieniu mogły powstawać znacznie później, a zjawisko to wiąże się z kilkoma okolicznościami, jakie złożyły się na ostateczny impuls niezbędny do powstania tych instytucji w XV wieku. Były to: wynalezienie druku (1455) i związany z nim przyspieszony rozwój oraz upowszechnianie się nauki; odkrycia geograficzne ujawniające bogactwo roślinne świata (od 1492); upadek Cesarstwa Bizantyńskiego przyspieszający migracje światłych znawców medycyny ze wschodu na zachód Europy (1453); wzrost zainteresowania nauką i otaczającym ludzi światem¹.

Na powstających od XI wieku uniwersytetach (pierwszy w Bolonii w 1088 roku) podstawowym kierunkiem kształcenia była medycyna oraz botanika, pozostające jedną dyscypliną naukową. Ogrody medyczne (farmaceutyczne) były miejscem szkolenia merytorycznego, rozpoznawania roślin i ich leczniczego zastosowania. Od co najmniej XIV wieku ogrody medyczne były zakładane przy uniwersytetach (np. w Pradze czy Kolonii) oraz nadal jako prywatne lub klasztorne ogrody lekarskie (*hortus medicus* i *herbularius*). Podobną funkcję pełniły średniowieczne użytkowo-ozdobne *herbaria* przyzamkowe.

Podstawowe różnice, jakie wyraźnie zarysowały się w XV wieku pomiędzy ogrodami lekarskimi a właściwymi ogrodami botanicznymi, wynikały z podejmowanych przez ówczesnych botaników prób poznania nie tylko działania określonego specyfiku roślinnego na ciało ludzkie, jak czyniono to dotąd, ale również z podjęcia badań nad fizjologią roślin. Badania te obejmowały również dokumentowanie zbiorów i ich systematykę. Zaczęły powstawać spisy roślin oraz katalogi rysunków. Rośliny mogły być badane już nie tylko bezpośrednio w ogrodzie, ale również np. po zasuszeniu w pracowniach uniwersyteckich powstających tuż obok ogrodu. *Canon medicinae* Awicenny (980–1037), jak i wcześniejsze dzieła starożytne w łacińskich tłumaczeniach, m.in. Arystotelesa, Hipokratesa, stały się źródłem wiedzy medycznej i botanicznej, której niezbędnym uzupełnieniem były wydawane spisy roślin wraz z ich opisami i rycinami (w Polsce dzieła Stefana Falimirza *O ziołach i mocy ich* – 1534, Marcina z Urzędowa *Herbarz polski, to jest o przyrodzeniu ziół i drzew rozmaitych* – 1595). Prace

¹ A. Ożarowski, *Zarys historii lecznictwa empirycznego* (cz. 3), [w:] „Panacea” nr 2(3), 2003, <http://www.panacea.pl>

te w znaczący sposób podniosły poziom nauczania w uczelniach medycznych i rozpowszechniły racjonalne stosowanie wielu roślin leczniczych².

Bardzo ważnym impulsem, który zdecydowanie przyśpieszył rozwój botaniki, były wielkie odkrycia geograficzne otwierające Europę na nieznane dotąd lądy i ich naturalne bogactwo roślin. Potrzeba i możliwość szerszego poznawania nowych roślin oraz podejmowane próby ich gospodarczego wykorzystania przyczyniły się do powstawania specjalistycznych ogrodów botanicznych i aklimatycznych.

„Ogród – raj” był i nadal jest miejscem magicznym, tajemniczym. Jego nastrój budują kompozycje roślinne i elementy programowe. Niezwykła roślina może pełnić rolę ozdoby całej kompozycji. Roślinne bogactwo i różnorodność form, barw, zapachów, wpływając na zmysły obserwatora, może go niemal przenosić w odległe, nieznane światy na pograniczu rzeczywistości i fikcji. Ta romantyczna okoliczność sprzyjająca kolekcjonowaniu roślin nie może przystąpić drugiego aspektu powstawania ogrodów aklimatycznych, tj. prób pozyskiwania maksymalnie wysokich korzyści materialnych płynących z gospodarczego wykorzystania nowych gatunków roślin. To chęć zysków, poprzez nadmierną eksploatację, stała się przyczyną wielu zniszczeń w naturalnym środowisku, wyginięcia gatunków roślin i zwierząt.

Obecnie teren ogrodu botanicznego często stanowi ważny element struktury przyrodniczej miasta jako teren parkowy, pełniący funkcje edukacyjne, naukowe i rekreacyjne. Zdecydowana większość ogrodów botanicznych (zarówno w skali światowej, jak i na terenie Polski) powstała w 2 połowie XX wieku. Każdy ogród jest inny ze względu na swoją historię, warunki siedliskowe, wiodące cele, styl, w jakim powstał i był przekomponowywany. W XX wieku poziom świadomości ekologicznej spowodował szczególne zainteresowanie działaniami mającymi na celu ochronę gatunkową roślin i zwierząt. Prowadzenie badań nad zachowaniem bioróżnorodności stało się wiodącym zadaniem wielu ogrodów botanicznych. Kolekcje pozyskiwane są w sposób bardziej świadomy, nie powodując zagrożenia dla naturalnych siedlisk. Na terenach ogrodów botanicznych prowadzi się również obserwacje i badania w kierunku ochrony naturalnych zbiorowisk roślinnych przed gatunkami obcymi, które mogą stanowić zagrożenie ze względu na łatwą adaptację i dużą ekspansywność siedliskową.

Wiele ogrodów, które powstały wcześniej, ze względu na ograniczoną powierzchnię i brak możliwości dalszego rozwoju było przenoszonych w inne, obszerniejsze, ale i bardziej oddalone od centrum miasta miejsce. Biorąc pod uwagę możliwość rozwoju kolekcji i działalność naukową, jest to z pewnością zjawisko pozytywne, ale zważywszy na historię miejsca oraz zadania edukacyjne, niestety często przenosiny ogrodu na tereny peryferyjne powoduje zmniejszenie ich atrakcyjności jako terenu rekreacyjnego, a liczba osób odwiedzających te obiekty znacząco się zmniejsza.

4. HISTORIA WARSZAWSKIEGO OGRODU BOTANICZNEGO. HISTORIA MIEJSCA

Teren, który współcześnie zajmuje ogród botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego, jeszcze przed jego powstaniem (XVII wiek) znajdował się w granicach królewskiej wsi Ujazdów, w bezpośrednim sąsiedztwie ogrodu królowej Anny Jagiellonki, znanego z bogactwa uprawianych tam gatunków i opisywanego jako niezwykle piękny. Wymieniano go razem z ogrodami w Kopenhadze, Paryżu, Oksfordzie, Padwie i Lejdzie, tym samym zaliczając go do grona najbogatszych gatunkowo ogrodów królewskich i uniwersyteckich tego czasu (publikacja Szymona Paulli z 1653 roku: *Vidaria varia regia et academica publica 1653*)³.

² *Ibidem*.

³ J. Rostański, *Królewskie ogrody botaniczne*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1928.

Czasy saskie również pozostawiły swój ślad na omawianym terenie. Z inicjatywy Augusta II Mocnego w Ujazdowie wytyczono Drogę Kalwaryjską (proj. J.D. Jauch, 1723), której ostatnie siedem stacji – kaplic znajdowało się na terenie pomiędzy Zamkiem Ujazdowskim a Belwederem (późniejsze zachodnie Łazienki). Najważniejszym elementem Drogi Kalwaryjskiej dla dalszej historii tego miejsca była kaplica Grobu Pańskiego, stojąca na stoku Góry Kalwarii (na jednym z cypli skarpy nieopodal Zamku Ujazdowskiego). „Była ona większa [od pozostałych kaplic], w kształcie rotundy i znacznie bogaciej wyposażona. (...) Nieco wyżej na szczycie Góry Kalwarii stały trzy wolnostojące krzyże wykonane z drzewa cedrowego”⁴. Przebieg Drogi Kalwaryjskiej i lokalizacja poszczególnych kaplic widoczne są na planie Ujazdowa sporządzonym przez architektów Królewskiego Urzędu Budowlanego po 1726 roku. Kaplica ta została rozebrana w 1791 roku, a Droga Kalwaryjska przekształcona przez kolejnego właściciela, króla Stanisława Augusta Poniatowskiego, w jeden z najważniejszych szlaków komunikacyjnych południowej Warszawy, wiodący w kierunku Wilanowa. Panowanie Stanisława Augusta Poniatowskiego przyniosło wiele zmian na tym obszarze, co było związane z dążeniem do stworzenia efektownej rezydencji monarszej⁵. „Teren Łazienek był powiększany w kierunku południowym i zachodnim. Plany dotyczące zagospodarowania górnego Ujazdowa i włączenie do Łazienek terenów związanych ze skarżą wymagały przeniesienia dawnej wsi Ujazdów. Nową wzorową wieś zrealizowano w 1781 roku”⁶.

W 1791 roku na potrzeby dworu królewskiego założono na tym terenie ogród owocowo-warzywny – „ogród otrzymał układ regularny i ogrodzenie drewniane”⁷.

Rozbudowa rezydencji łazienkowskiej objęła teren wcześniejszego Ujazdowa wraz ze zwierzyńcem, kanałem Królewskim i wsią oraz tereny związane z Łażnią i Ermitażem z czasów S.H. Lubomirskiego. Dzisiejsze rozplanowanie najistotniejszych elementów Łazienek Królewskich zawdzięczamy Stanisławowi Poniatowskiemu. Jednym z niezrealizowanych zamierzeń króla była budowa na tym terenie świątyni. Miejsce na jej budowę wybrał osobiście, wskazując teren, na którym wcześniej kończyła się Kalwaria i stała kaplica Grobu Pańskiego. Planowano połączenie świątyni z zamkiem poprzez most nad wąwozem Agricoli. Król już od połowy lat 70. XVIII wieku przygotowywał plany tej budowli. Ze względu na duże wydatki, związane z licznymi inwestycjami prowadzonymi przez Poniatowskiego, realizacja idei kościoła na terenie Łazienek była ciągle odsuwana. W 1791 roku, „nie mogąc już sam urzeczywistnić zamiaru budowy kościoła ujazdowskiego, wciągnął [król] w tę akcję cały naród”⁸. Świątynia miała być pamiątką uchwalenia Konstytucji 3 maja. Do realizacji wybrano projekt świątyni opracowany przez Jakuba Kubickiego. Wzgórze, na którym miała stanąć świątynia, również zostało stosownie rozplanowane. Od strony Łazienek prowadzić miały do niej monumentalne schody, a wejście od Alei Ujazdowskich ujęto w zawężającą się w wejścia aleję biegnącą pomiędzy boskietami.

Uroczystości wmurowania kamienia węgielnego zaplanowano w pierwszą rocznicę uchwalenia Konstytucji. W dniu tym „odbyło się posiedzenie sejmowe – nie w Zamku, lecz w kościele Misjonarskim świętego Krzyża. (...) Dzień 3 maja 1792 roku był również

⁴ A. Doroszevska, *Kalwaria Ujazdowska*, [w:] *Świątynia Opatrzności w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Warszawskiego: dokument pamięci i odbudowy*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1991, [za:] <http://www.varsovia.pl>

⁵ M. Kwiatkowski, *Kompozycja przestrzenna Łazienek Stanisławowskich*, [w:] *Królewskie Ogrody w Polsce*, (red.) M. Szafrńska, materiały z sesji naukowej, Warszawa 10–11 maja 2001 roku, TOnZ, Warszawa 2001, s. 317–329.

⁶ E. Kicińska, *Oś Stanisławowska*, [w:] *Królewskie Ogrody w Polsce*, (red.) M. Szafrńska, materiały z sesji naukowej, Warszawa 10–11 maja 2001 roku, TOnZ, Warszawa 2001, s. 331–360.

⁷ M. Kwiatkowski, *Wielka Księga Łazienek*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2000.

⁸ *Ibidem*.

dniem imienin króla Stanisława Augusta" (święto przeniósł Pius VI czasowo z 8 maja, a decyzję tę cofnięto po interwencji Rosji)⁹. Król osobiście wmurował kamień węgielny. „Wypadki polityczne uniemożliwiły kontynuację budowy. Przerwano ją ostatecznie w dniu 16 czerwca 1792 roku, zaledwie w miesiąc od momentu położenia kamienia węgielnego i rozpoczęcia robót. Pozostawionym już zrębom kościoła na życzenie Stanisława Augusta nadano (...) formę kaplicy”¹⁰. Kościół od samego początku stał się symbolem idei Konstytucji i miejscem symbolicznym dla całego społeczeństwa.

5. HISTORIA WARSZAWSKIEGO OGRODU BOTANICZNEGO. HISTORIA INSTYTUCJI

Uniwersyteckie ogrody botaniczne w Warszawie rozpoczynają swoją historię wraz z założeniem z inicjatywy Stanisława Kostki Potockiego i Stanisława Staszica w 1809 roku Szkoły Lekarskiej, mieszczącej się w budynku dawnego Gimnazjum Zaluscianum przy ulicy Jezuickiej 4. Izba Edukacyjna na potrzeby wydziału akademicko-lekarskiego warszawskiego 8 kwietnia 1811 roku założyła ogród botaniczny¹¹. Na jego lokalizację wybrano ogrody przy Pałacu Kazimierzowskim. Prawdopodobnie był to niewielki ogród wraz ze szklarnią, w którym odnotowano około 500 gatunków roślin¹².

Gdy powstaje Uniwersytet Warszawski w 1816 roku, nowym dyrektorem ogrodu zostaje prof. M. Szubert, osoba wyjątkowo oddana idei rozwoju ogrodu i nauk botanicznych. Ze względu na ograniczoną powierzchnię dotychczasowego ogrodu przy Pałacu Kazimierzowskim, postuluje i zabiega o nową lokalizację. Po 7 latach, dekretem z 30 sierpnia 1818 roku, car Aleksander I – po staraniach ministra oświecenia Stanisława Kostki Potockiego – wyznacza na obszarze Parku Łazienkowskiego („górne Łazienki”) teren przeznaczony na założenie nowego ogrodu botanicznego¹³. Początkowo ogród zajmował znacznie większy obszar w porównaniu ze stanem aktualnym. W jego granicach znalazły się tereny ograniczone ulicą Agricoli, założeniem pałacowo-ogrodowym Belwederu, Alejami Ujazdowskimi, a we wschodniej części skarpą i Drogą Belwederską (il. 1).

Na terenie Ogrodu Botanicznego znalazły się: wodozbiór oraz Stara Pomarańczarnia (oba obiekty powstałe według projektu D. Merliniego w latach 1786–1788) oraz Trebhauz, pełniący rolę zimniej oranżerii (proj. J.Ch. Kamsetzer 1790). „Pawilon Trebhauzu (...) zasługuje na uwagę, iż jest jedynym ocalałym w Warszawie przykładem ogrodowego budownictwa użytkowego z 2 połowy XVIII w.”¹⁴.

Profesor Michał Szubert, dzięki któremu ogród stał się wiodącą instytucją w skali europejskiej, słusznie postrzegany jest jako „ojciec” warszawskiego ogrodu botanicznego. W sporządzonym w 1824 roku spisie roślin figurowało już około 10 tysięcy gatunków i odmian roślin¹⁵. Tereny skarpy i podskarpia zagospodarowano parkowo. W górnej części ogrodu, obok Trebhauzu, w oparciu o dawne oranżerie królewskie rozbudowano część egzotyczną kolekcji, budując nowe szklarnie. Pomiędzy Agrykolą a szklarniami zlokalizowano szkółki botaniczne, w części południowej ogród owocowy

⁹ A. Kraushar, *Pamiętka po Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1906.

¹⁰ M. Ostrowski, *Świątynia Opatrzności poświęcona*, [w:] *Świątynia Opatrzności w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Warszawskiego: dokument pamięci i odbudowy*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1991, [za:] <http://www.varsovia.pl>

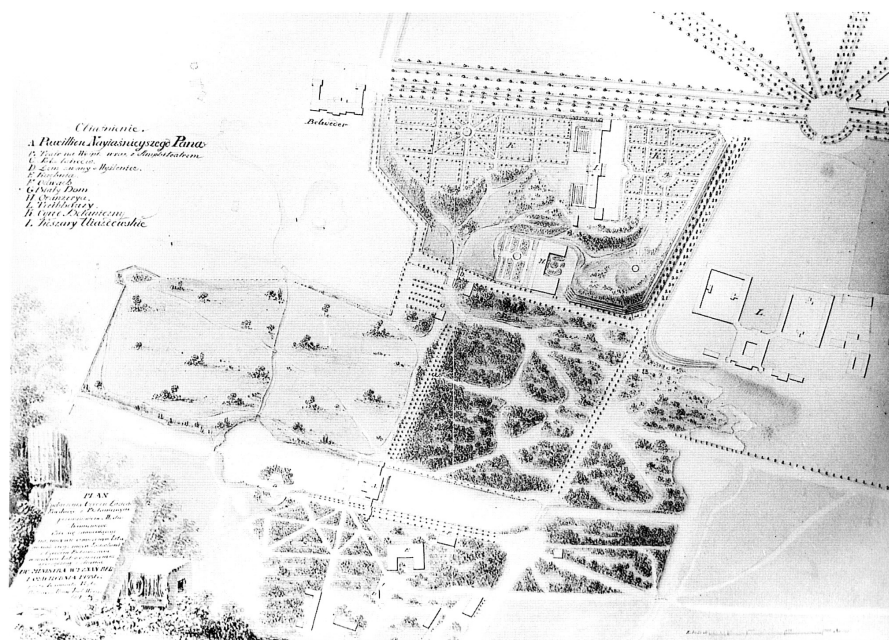
¹¹ L. Majdecki, *Historia ogrodów*, tom 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.

¹² J. Misztal, *Zarys rozwoju Ogrodu Botanicznego w Warszawie*, praca dyplomowa, Wydział Ogrodniczy SGGW, maszynopis, 1968.

¹³ K. Gutowska-Dudek, *Projekt połączenia mostem parku Łazienkowskiego z Ogrodem Botanicznym*, [w:] *Ogród – Forma. Symbol. Marzenie*, Zamek Królewski w Warszawie, Karta katalogowa nr 194, 1998, s. 296.

¹⁴ *Ibidem*.

¹⁵ H. Werblan-Jakubiec, *Historia ogrodu*, [w:] *Ogród Botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego*. Przewodnik, Muza SA, Warszawa 2004, s. A6-A10.



II. 1. Projekt połączenia mostem parku Łazienkowskiego z Ogirodem Botanicznym (Vogel, 1819), w zbiorach Biblioteki Narodowej w Warszawie, nr inw. i. rys. 4696, [za:] *Ogród – Forma. Symbol. Marzenie*, Zamek Królewski w Warszawie, karta katalogowa nr 194, s. 296

III. 1. Plan of bridge connection between the Baths Park and Botanical Garden (Vogel, 1819), from the collection of the National Museum in Warsaw; Inventory No. I, Fig. 4696

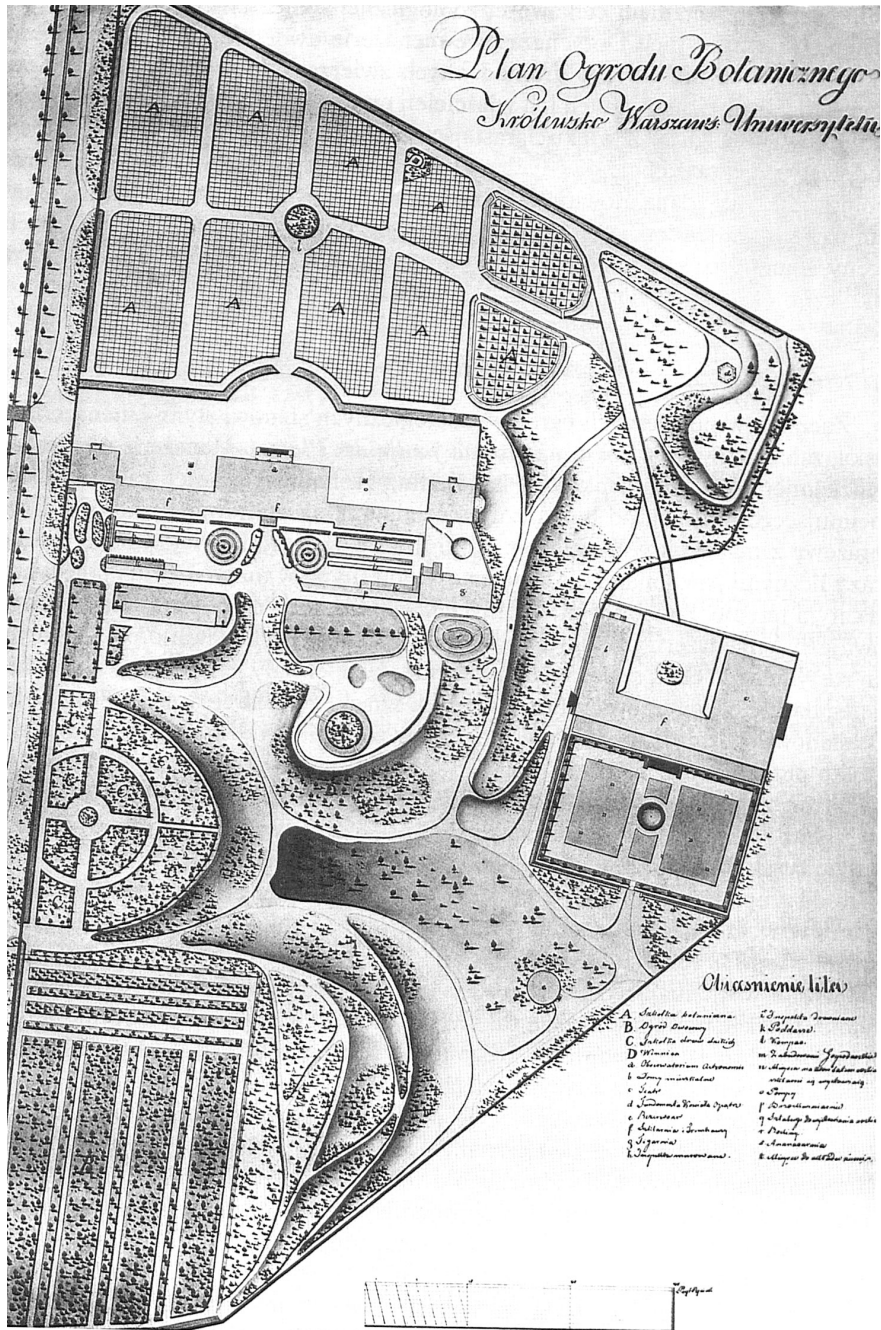
i szkółki drzew dzikich¹⁶. Na planie z czasów powstania ogrodu widać wyraźny układ osiowy, jaki mu nadano. Główna oś kompozycyjna, równoległa do Alei Ujazdowskich, porządkuje układ górnej części ogrodu, kompozycyjnie łącząc obie zasadnicze jego części (południową i północną), niejako nie zauważając Trebhauzu. Dolna część utrzymuje wcześniejszy, geometryczny układ w bezpośrednim sąsiedztwie Starej Pomarańczarni oraz swobodny na pozostałym terenie o mocno zróżnicowanej rzeźbie terenu. Projektowane przez Zygmunta Vogla połączenie ogrodu botanicznego z Łazienkami miało nastąpić poprzez przeniesienie Mostu Chińskiego z Promenady Królewskiej, jednak planów tych nie zrealizowano¹⁷.

Plan z 1827 roku przedstawia już nieco odmienną kompozycję ogrodu (il. 2) – uwzględnia już wybudowane w latach 1820–1824 Obserwatorium Astronomiczne. Oś kompozycyjna łącząca w jedną całość ogród (część przeznaczoną na szkółkę botaniczną z ogrodem owocowym i szkółką drzew dzikich) przestaje być czytelna. Również wewnętrzne podziały poszczególnych części ulegają zmianom. Widoczne są tendencje do racjonalnego z ekonomicznego punktu widzenia rozplanowania poszczególnych działów ogrodu (uwzględniających specyfikę upraw oraz rzeźbę terenu). Poszczególne kwatery podzielono na grzędy, przeznaczając je dla roślin jednego gatunku (porządek kolekcji zastosowano według klas i rzędów zgodny z naturalnym układem A.L. de Jussieu)¹⁸.

¹⁶ L. Majdecki, *Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, „Rejestr Ogródów Polskich”, z. 7, PWN, Warszawa 1969.

¹⁷ *Ibidem*.

¹⁸ *Ibidem*.



II. 2. Ogród Botaniczny, stan na 1827 rok, w zbiorach AGAD, Zbiory kartograficzne, 278/IX-13, [za:] L. Majdecki, *Historia Ogródów*, tom 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007, s. 385

III. 2. Botanical Garden, condition in 1827; from the collection of AGAD, Cartographic Collections, 278/IX-13

W 1834 roku, po stłumieniu powstania listopadowego, zamknięto Uniwersytet, a większą część terenu zajmowanego wcześniej przez ogród botaniczny powtórnie przyłączono do Łazienek Królewskich. Wyznaczone wówczas granice ogrodu pozostają niezmienione do dnia dzisiejszego, a obszar, jaki zajmuje to 5,16 ha, tj. niespełna 1/3 pierwotnie wyznaczonej powierzchni. Ogród składał się wówczas z trzech części: a) szkółki botanicznej, b) „Kalwarii” – górzystej części z winnicą porośniętą drzewami iglastymi, c) szklarni przy budynku Obserwatorium wraz z niewielkim placem przed nimi. 26 listopada 1846 roku prof. Szubert przechodzi na emeryturę, a wraz z jego odejściem zaczyna się okres upadku ogrodu, trwający niemal 20 lat, tj. do czasu objęcia nad nim opieki naukowej przez Szkołę Główną Warszawską (1862). Ze względu na szczyptłość miejsca i brak perspektyw na odzyskanie dawnych terenów ogrodu, część prac badawczych nad roślinami użytkowymi wraz z ogrodem aklimatycznym przeniesiono na teren ogrodu pomologicznego utworzonego na terenie majątku Ruda pod Marymontem¹⁹. Losy ogrodu ściśle związane są z losami Uniwersytetu. Po likwidacji Szkoły Główny w 1869 roku następuje ponowny jego upadek. Dewastacje i opuszczenie obrazuje Plan Lindleya z przełomu XIX i XX wieku – ogród pozostawiony bez opieki z zacierającą się wcześniejszą kompozycją.

Do ponownego odrodzenia dochodzi wraz z otwarciem Uniwersytetu Warszawskiego w 1915 roku. Oficjalne przekazanie ogrodu nastąpiło 17 lutego 1916 roku. Od tego czasu obiekt ten pełni funkcje naukowo-badawcze i edukacyjne. Zniszczony w trakcie II wojny światowej, odbudowany został w nieco zmienionej formie, wzbogaconej zarówno pod względem kolekcjonerskim, jak i przestrzennym. Szczęśliwie, mimo niewielkiego obszaru, nie został przeniesiony na inne miejsce, choć takie plany pojawiały się kilkakrotnie (lata 20. i 60. XX wieku). Na terenie Powsina, na obrzeżach Warszawy, powstał nowy ogród botaniczny (opieka PAN, decyzją o utworzeniu ogrodu – 1974, otwarcie dla zwiedzających – 1990), a pomimo to Ogród Uniwersytecki pozostał i nadal służy społeczności akademickiej i miłośnikom roślin.

6. OGRÓD PAMIĘCI

W długiej i bogatej historii miejsca, na którym Uniwersytecki Ogród Botaniczny został założony, odczytywać można ślady historii, jakie pozostawili królowie, architekci i ogrodnicy. Świadomość bliskości najważniejszych rezydencji warszawskich i związek historyczno-przestrzenny z nimi sprawia, że obiekt ten można odbierać bardzo emocjonalnie. Materialne pamiątki w postaci ruin Świątyni Opatrzności Bożej niewątpliwie sprawiają, że Ogród Botaniczny jest miejscem pamięci historycznej i narodowej.

Jest to również ogród czci, miejsce upamiętnienia najważniejszych osób związanych z historią tej instytucji. Pośród drzew usytuowano pomniki wystawione „ku czci”:

- prof. Michała Szuberta, ufundowany w 1917 roku (obecny jest rekonstrukcją z 1962 roku),
- popiersie Jakóba (Jakuba) Wagi – ucznia prof. Szuberta i autora pierwszego opisu flory Polski (*Flora Polska* 1848) – wystawiony w 1918 roku i odnowiony w 1964 roku,
- głaz granitowy poświęcony rektorowi odrodzonego Uniwersytetu prof. Józefowi Brudzińskiemu, wystawiony „na pamiątkę” przez społeczność akademicką w 1928 roku,
- kamień pamiątkowy profesorów Zygmunta Wóycickiego, Bolestawa Hryniewieckiego i Romana Kobendzy,

¹⁹ *Ibidem*.

- odnowiciele ogrodu po zniszczeniach I i II Wojny Światowej, wystawiony w 150. rocznicę istnienia Ogrodu Botanicznego w 1968 roku,
- głaz pamiątkowy i okazały buk nazwany imieniem Andrzeja Batki – kuratora ogrodu w latach 70. i 80. XX wieku.

Z tablic pamiątkowych można odczytać historię ogrodu i poznać sylwetki najważniejszych osób, dzięki którym można podziwiać ten ogród dzisiaj.

Ogród botaniczny można postrzegać również jako miejsce, gdzie nadal mogą być stosowane tradycyjne sposoby uprawy roślin, a na wybranych fragmentach – działach chętnie stosuje się historyczne kanony sztuki zakładania ogrodów. Trwające niezmiennie kompozycje działów systematyki roślin i roślin leczniczych nawiązują do rozplanowania ogrodów kwaterowych, form, które stały się uniwersalne dla tego typu kolekcji i niemal niezmiennie trwają w swym kształcie od setek lat, stając się świadectwem (pamiątką) po średniowiecznych i renesansowych ogrodach takich jak: *herbarius*, *hortus medicus*, *gardino de simplicis*, *orto botanico*. Związki przestrzenne z jednym z piękniejszych parków Polski – Królewskimi Łazienkami – oraz swobodne rozplanowanie części związanej z kolekcjami flory niżowej Polski we wschodniej części ogrodu, połączone z bogactwem gatunkowym drzew, przywołują w pamięci XVIII-wieczne założenia pałacowe i towarzyszące im kolekcjonerskie parki utrzymane w stylu „swobodnym”, krajobrazowym.

Części ogrodu o charakterze rodzajowym, jak różanka, alpinarium czy dział pnączy, urządzono zgodnie z zasadami charakterystycznymi dla modernizmu jako przestrzeń ujętą w silne ramy geometrycznych form, kontrastującą z miękkością i bogactwem faktur roślin (il. 3).



Il. 3. Dział roślin pnących (fot. Joanna Dudek-Klimiuk, lipiec 2010)

Ill. 3. Climbing plants section (photo by Joanna Dudek-Klimiuk, July 2010)

Ogród pamięci to również przestrzeń pełniąca ważne zadanie zachowania zasobu informacji genetycznej świata roślinnego, tak by przyszłe pokolenia nie musiały o nim tylko „pamiętać”, lecz mogły go nadal badać i podziwiać.

7. OGRÓD WYOBRAŹNI

Niecodzienność kompozycji roślinnych, ich bogactwo i wyjątkowość sprawia, że przechodząc przez bramy ogrodu botanicznego, przenosimy się w wyobraźni w miejsca odległe, czasem przez nas niepoznane. To, czego często obawiamy się w innych kompozycjach ogrodowych, tj. nadmiernego nagromadzenia różnych roślin, zestawienia kontrastujących ze sobą barw i faktur, tu zyskuje naszą aprobatę, nie budząc sprzeciwu. Zapewne dzięki duchowi miejsca i zaskakującej ciszy (pomimo bliskości miasta) odpoczywamy i, z łatwością zapominając o realnym świecie, podziwiamy piękno natury (il. 4).



Il. 4. Fragment Trebhauzu (część środkowa – Salon) (fot. Joanna Dudek-Klimiuk, wrzesień 2010)

Ill. 4. Fragment of Trebhauz (the central part) (photo by Joanna Dudek-Klimiuk, September 2010)

LITERATURA

- DOROSZEWSKA A., *Kalwaria Ujazdowska*, [w:] *Świątynia Opatrzności w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Warszawskiego: dokument pamięci i odbudowy*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1991, [za:] <http://www.varsovia.pl>
- GUTOWSKA-DUDEK K., *Projekt połączenia mostem parku Łazienkowskiego z Ogrodem Botanicznym*, [w:] *Ogród – Forma. Symbol. Marzenie*, Zamek Królewski w Warszawie, Karta katalogowa nr 194, 1998, s. 296.
- KICIŃSKA E., *Oś Stanisławowska*, [w:] *Królewskie Ogrody w Polsce*, (red.) M. Szafrąńska, materiały z sesji naukowej, Warszawa 10–11 maja 2001 roku, TOnZ, Warszawa 2001, s. 331–360.
- KRAUSHAR A., *Pamiętka po Konstytucji 3 maja*, Warszawa 1906.
- KWIATKOWSKI M., *Wielka Księga Łazienek*, Prószyński i S-ka, Warszawa 2000.
- KWIATKOWSKI M., *Kompozycja przestrzenna Łazienek Stanisławowskich*, [w:] *Królewskie Ogrody w Polsce*, (red.) M. Szafrąńska, materiały z sesji naukowej, Warszawa 10–11 maja 2001 roku, TOnZ, Warszawa 2001, s. 317–329.
- MAJDECKI L., *Łazienki. Przemiany układu przestrzennego założenia ogrodowego*, „Rejestr Ogrodów Polskich”, z. 7, PWN, Warszawa 1969.
- MAJDECKI L., *Historia ogrodów*, tom 1, Wydawnictwo Naukowe PWN, Warszawa 2007.
- MISZTAŁ J., *Zarys rozwoju Ogrodu Botanicznego w Warszawie*, praca dyplomowa, Wydział Ogrodniczy SGGW, maszynopis, 1968.
- OSTROWSKI M., *Świątynia Opatrzności poświęcona*, [w:] *Świątynia Opatrzności w Ogrodzie Botanicznym Uniwersytetu Warszawskiego: dokument pamięci i odbudowy*, Uniwersytet Warszawski, Warszawa 1991, [za:] <http://www.varsovia.pl>
- OŻAROWSKI A., *Zarys historii lecznictwa empirycznego (cz. 3)*, [w:] „Panacea” nr 2(3), 2003, <http://www.panacea.pl>
- ROSTAFIŃSKI J., *Królewskie ogrody botaniczne*, Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 1928.
- Ustawa o ochronie przyrody z dnia 16 kwietnia 2004 r. (Dz.U. z 2004 r. Nr 92, poz. 880, z 2005 r. Nr 113, poz. 954, Nr 130, poz. 1087).
- WERBLAN-JAKUBIEC H., *Historia ogrodu*, [w:] *Ogród Botaniczny Uniwersytetu Warszawskiego. Przewodnik*, Muza SA, Warszawa 2004, s. A6-A10.